

Lucyna Maria Rotter

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

ORCID 0000-0002-1600-9961

***W biżuterii nie należy się zakochać – ale biżuterią można miłość
opowiedzieć. Znaczenie symboliczne biżuterii
w komunikacji kulturowej***

You shouldn't fall in love with jewelry—but you can tell your love story with
jewelry The symbolic meaning of jewelry in cultural communication

Abstract

Body adornment, including through jewelry, seems to have accompanied humans since ancient times. Sometimes jewelry served a purely decorative purpose, often emphasizing sexual attractiveness. Sometimes it was an investment, other times it served a representative function. Very often, it also served a symbolic or magical function. This latter function, in many cultures and religions, was a form of communicating feelings – especially love. Jewelry thus told stories of infatuation and love, sometimes supporting the narrative with magic. It also expressed patriotic sentiments (love of one's country) or religious sentiments (love of God).

Keywords

jewelry, symbolism, sentimental jewelry, patriotic jewelry, devotional jewelry, amulets, talismans

Abstrakt

Zdobienie ciała, również za pomocą biżuterii, wydaje się towarzyszyć człowiekowi od najdawniejszych czasów. Czasem biżuteria pełniła funkcję tylko dekoracyjną, często podkreślała atrakcyjność płciową. Czasem była lokatą kapitału, innym razem pełniła funkcje reprezentacyjne. Bardzo często pełniła też funkcję symboliczną lub magiczną. Ta ostatnia funkcja w wielu kulturach i religiach była formą komunikowania o uczuciach – zwłaszcza miłości. Biżuteria opowiadała więc o zakochaniu i miłości, czasem wspierając opowieść magią. Wyrażała też uczucia patriotyczne (miłości do ojczyzny) lub religijne (miłości do Boga).

Słowa kluczowe

biżuteria, symbolika, biżuteria sentymentalna, biżuteria patriotyczna, biżuteria dewocyjna, amulety, talizmany

Sposób myślenia nie zmienia się nam – jako ludzkości – od wieków. I nie ma tu znaczenia ani cywilizacja, ani miejsce na mapie, ani epoka, ani nawet kultura czy religia. Wciąż działamy według powtarzalnego „kodu ludzkości”. Tak właśnie jest z dość prozaiczną – wydawać by się mogło – kwestią wytwarzania i noszenia biżuterii. Zdobienie ciała, również za pomocą biżuterii, towarzyszy człowiekowi od najdawniejszych czasów.

Czasem biżuteria pełniła funkcję tylko dekoracyjną, czasem podkreślała atrakcyjność płciową, kiedy indziej stanowiła lokatę kapitału lub pełniła rolę reprezentacyjną, symboliczną lub magiczną. A bywało też, że wiązała się nierozzerwalnie z uczuciami – opowiadała o zakochaniu, o miłości.

Na przestrzeni wieków większość kultur, cywilizacji i religii wypracowała systemy znaków i symboli, które umożliwiały komunikowanie emocji w sposób społecznie zrozumiały. Jednocześnie posługiwanie się językiem symboli i znaków ułatwiało wyrażanie uczuć w tak delikatnej, intymnej i subtelnej materii, jaką jest miłość. Niekiedy były to rytuały i gesty społecznie akceptowane i zgodne z przyjętą etykietą i normami społecznymi, innym razem – dzieła sztuki: obrazy, rzeźby, a nawet architektura. Do takiej roli świetnie nadawały się też przedmioty rzemiosła artystycznego, takie jak biżuteria. Oczywiście służyła ona przede wszystkim zaspokajaniu potrzeby piękna i estetycznego wyrazu – wszak poczucie estetyki towarzyszy ludzkości od zarania dziejów, niezależnie od szerokości i długości geograficznej, epoki, kultury czy religii. Jednocześnie od samego początku biżuteria była również medium komunikowania społecznego. W tym ujęciu można ją analizować w kontekście komunikacji kulturowej: staje się elementem kodu kulturowego, sposobem na komunikowanie emocji, uczuć – na przykład na opowiadanie o miłości.

Niniejsze opracowanie ma charakter przyczynkowy, ale i wieloaspektowy. Pokazuje funkcję biżuterii w kontekście miłości – zarówno międzyludzkiej, jak i dookreślonej przez pryzmat wiary i religii, a nawet w odniesieniu do uczuć patriotyzmu i miłości ojczyzny.

W literaturze przedmiotu znaleźć można liczne opracowania poświęcone symbolicznie biżuterii. W języku polskim jednym z bardziej kompleksowych jest na przykład praca Dariusza Nowickiego i Magdaleny Piwockiej, z fotografiami Michała Grychowskiego, *Klejnoty w dawnej Polsce* (2011). Warto wspomnieć też o publikacjach Wandy Bigoszewskiej, *Polska biżuteria patriotyczna* (2003), oraz Ewy Letkiewicz, *Klejnoty w osiemnastowiecznej Polsce* (2011). Istnieje także wiele znaczących artykułów i książek – często pod redakcją zbiorową – wnoszących istotny wkład w badania nad biżuterią rozumianą zarówno jako wytwór rzemiosła artystycznego, jak i nośnik symboliki. Do tej pory jednak nie podjęto próby dogłębnej, kompleksowej analizy biżuterii w ujęciu symbolicznym, osadzonej w konkretnym kontekście znaczeniowym, jakim jest miłość.

Miłość małżeńska

Miłość najczęściej kojarzona jest ze związkiem dwojga ludzi. Już od chwili zakochania, zauroczenia lub zaręczyn uczuciom tym często towarzyszyła biżuteria, pełniąc funkcję sentymentalną lub alegoryczną. Oznaki uczuć przybierały formę medalionów, zawieszek, broszek, pierścieni bądź bransoletek, zazwyczaj bogatych w elementy symboliczne. Spotykano również miniaturowe portrety ukochanej osoby czy biżuterię zawierającą jej pukle włosów (Szuman- Gorczyca, 2006, s. 96–102).

Finalizacją uczuć bywa ślub. I tu ważną rolę, zwłaszcza w stroju ślubnym, odgrywała biżuteria. Ze ślubem najbardziej kojarzą się obrączki i pierścienie, które znane były w takim zastosowaniu już w kulturach starożytnych. Na przykład w Egipcie wierzono, że żelazne obrączki oznaczają wieczną miłość dwojga ludzi. Zwyczaj wymiany obrączek przez ślubujących sobie małżonków został zapoczątkowany w starożytnym Rzymie. Pierścień miał symbolizować zastaw za pannę młodą, ale był też znakiem wzajemnej wierności i oddania. W wiekach średnich nadal popularny zwyczaj wymieniania się obrączkami został zaakceptowany oficjalnie przez Kościół, a sam moment ich nakładania wzbogacono o formuły modlitewne towarzyszące temu wydarzeniu. Na ziemiach polskich pierwotnie analogiczną rolę pełniły wieńce. Obrączki wyparły je definitywnie dopiero w XVIII wieku (Rotter, 2014, s. 111–126; Nowicki, Piwocka, & Grychowski, 2011, s. 22–33; Letkiewicz, 2011, s. 23–40).

Miłość najczęściej kojarzona jest ze związkiem dwojga ludzi. Już od chwili zakochania, zauroczenia lub zaręczyn uczuciom tym często towarzyszyła biżuteria, pełniąc funkcję sentymentalną lub alegoryczną. Oznaki uczuć przybierały formę medalionów, zawieszek, broszek, pierścieni bądź bransoletek, zazwyczaj bogatych w elementy symboliczne.

W biżuterii ślubnej w kręgu kultury chrześcijańskiej istotne znaczenie mają kształt i zdobienia. W wypadku obrączek przez wieki najpopularniejszym wzorem były te w kształcie dwu splecionych dłoni (*dextarium iunctio*) (*Etruskie wyroby...*, 1962, s. 13–19), spletanego węża lub dwu złączonych ze sobą okręgów. Taka forma nawiązywała do nierozzerwalności związku małżeńskiego, a w przypadku motywu węża mogła – poprzez analogię do węża Heraklesa – symbolizować dziewictwo panny młodej. Na pierścieniach i obrączkach małżeńskich powszechnie spotykane były także wygrawerowane sentencje i wyznania miłosne. Zaznaczyć należy, że pierścienie mogły być znakiem zarówno zawarcia małżeństwa, jak i narzeczeńskiego

przysięgi. Zwyczaj ten popularność swoją zyskał zwłaszcza na terenie dzisiejszej Italii, gdzie narzeczeni ofiarowywali sobie wzajemnie pierścionek, często zdobiony diamentami. Kamień ten bowiem oznaczał zgodę i szczęście (Wrześniak, 2025, s. 199–222).

Biżuteria ślubna nie ogranicza się oczywiście wyłącznie do obrączek i pierścionków. Zwłaszcza w czasach nowożytnych popularne były także zawieszki, medaliony i brosze. Przybierały one często kształt serca lub zdobione były motywami gałązek wawrzynu i dębu (symbol małżeństwa), kwiatów róż i niezapominajek oraz winorośli (symbol płodności). Posiadały też zdobienia figuralne nawiązujące do miłości – na przykład motyw amorka, Kupidyna czy gołąbków – lub ukazujące śluby par mitologicznych bądź biblijnych. Ciekawy był także motyw papugi, symbolizujący poddanie się w niewolę miłości. Pojawiały się też dekoracje w postaci scen zaczerpniętych ze słynnych romansów i pieśni miłosnych (Rotter, 2011, s. 97–112).

Nie bez znaczenia była także symbolika kolorów. Starano się używać kamieni i emalii w kolorach niebieskim i białym (np. szafiry, perły), kojarzących się z miłością i wiernością. Perły dopiero z czasem zostały wyeliminowane z biżuterii ślubnej, gdy ich symbolika powszechnie zaczęła kojarzyć się ze łzami (Nowicki, Piwocka, & Grychowski, 2011, s. 22–33; Letkiewicz, 2011, s. 175–188; Piwocka, 2006, s. 299–309; Scarisbrick, 2007; Straszewska, 2010, s. 139; Krzywobłocka & Krzywobłocka, 1979, s. 121–133; Świerżowska, 1999; Krzywobłocka & Krzywobłocka, 1983, s. 72–97).

Wypada wspomnieć, że nie tylko biżuterią obdarowywali się wzajemnie narzeczeni. Z końcem XVII wieku w wyższych kręgach społecznych upowszechnił się zwyczaj haftowania przez narzeczoną dla pana młodego ślubnego pasa kontuszowego. Do połowy wieku XX istniało przekonanie, że narzeczoną powinna ofiarować coś narzeczonemu, gdy ten daje jej pierścionek zaręczynowy, a później kupuje obrączki. Zwykle polegało to na zakupieniu dla wybranka koszuli do stroju ślubnego (Chruszczyńska, 1995, nr kat. 230–232).

W kościołach prawosławnych oraz w obrządku grekokatolickim strój nowożeńców niewiele różni się od tego znanego z kościołów łacińskich. Jedynym wyróżniającym elementem jest tzw. koronowanie państwa młodych. Na głowę panny młodej i pana młodego nakłada się specjalne korony. Zwykle są wielokrotnego użytku i na stałym wyposażeniu cerkwi. Korony są symbolem królestwa Bożego – a precyzyjniej – związku Chrystusa i Kościoła. Tak jak Kościół (*Ecclesia*) zostaje zaślubiony Chrystusowi, tak panna młoda – panu młodemu. Przez większą część obrzędu korony nad głowami młodych trzymają świadkowie.

Biżuteria ślubna odgrywa istotną rolę także w obrzędach ślubnych w judaizmie. Sama ceremonia składa się z dwóch części. Pierwsza – *kiduszin z Birkat erusin* (błogosławieństwem zaręczyn) – to właściwe zaręczyny. Wtedy pan młody wręcza wybrance pierścionek. Zwyczajowo – a także zgodnie z prawem – jest on gładki, bez żadnych zdobień i kamieni. Powinien mieć wartość co najmniej jednej peruty

i być zakupiony przez pana młodego za jego własne pieniądze. Brak kamieni wynika z faktu, że wartość kamienia może ocenić tylko jubiler; w związku z tym trudno byłoby stwierdzić – bez fachowej wyceny – czy wartość pierścienia spełnia wymogi prawa. Druga część zaślin – *nisuin* z *Szewe Brachot* (siedem błogosławieństw) – czyli ceremonia królewska, odbywa się pod *chuppą* (baldachimem) w obecności całej społeczności. Pierwotnie kiduszin i nisuin dzielił okres około roku. Jednak z czasem obie części scalały się w jeden obrzęd, który dziś odbywa się w całości pod *chuppą* (Kowalska-Glikman, 1977, s. 312–331; Rotter, w druku).

W trakcie ceremonii pan młody zasłania welonem twarz wybranki, wypowiadając błogosławieństwo. Właściwym elementem stroju panny młodej jest ów welon. Suknia nie może być zbyt mocno wydekoltowana i powinna uwzględniać zasady skromności obowiązujące w judaizmie. Co do zasady ubiór panny młodej nadąża za modą, często jednak nawiązuje do tradycji. Pan młody może założyć biały *kittel*. To symbol (podobnie jak biała suknia panny młodej) czystości i przebaczenia, jakim Ha-szem obdarza nowożeńców w dniu ślubu, odpuszczając im wszelkie wcześniejsze przewinienia, by mogli z „czystą kartą” wejść w nową rolę (Żebrowski, 2003, s. 782; Kohler & Eisenstein, 1905, s. 62–63; Szwareman-Czarnota, 2007, s. 67–68).

Pana młodego pod baldachim wprowadzają ojciec i teść. On wchodzi do symbolicznego nowego domu jako pierwszy, zapraszając tym samym do domu swoją wybrankę. Potem panna młoda jest wprowadzana przez matkę i teściową. To symbol wejścia do nowego domu. Następnie panna młoda trzykrotnie okrąża pana młodego – co symbolizuje, że miłością ma ona chronić wspólny dom, który on jej zapewnia. Potem następuje błogosławieństwo nad kielichem wina, z którego obydwójce młodzi piją – na znak dzielenia zarówno radości, jak i trosk. Spisuje się *ketubę* – czyli akt małżeński, który pan młody wręcza przyszłej żonie. Pan młody zakłada pannie młodej ślubny pierścień na wskazujący palec prawej dłoni. To pierścień ceremonialny, dlatego po ślubie kobieta nie nosi go na co dzień. Często ma on formę ozdobnego budynku – symbolu wspólnego domu. Warto zaznaczyć, że w ortodoksyjnym judaizmie obrączkę lub pierścień zakłada tylko panna młoda. Wiąże się to z zakazem noszenia biżuterii przez mężczyzn. Obecnie jednak zwyczaj ten przestrzegany jest tylko w niektórych ortodoksyjnych kręgach, a mężczyźni często decydują się na noszenie obrączki (Szwareman-Czarnota, 2007, s. 71; de Vries, 2008, s. 300–304; Borowska, 2020, s. 9–42).

Miłość rodzicielska

Człowiek zwykle pragnie zapewnić sobie szczęście i ustrzec się przed czyhającym złem. Do tego celu świetnie nadają się amulety (łac. *amuletum*) i talizmany (gr. *talesma*). Te pierwsze mają zasadniczo funkcję ochronną, a te drugie mają zapewnić szczęście.

Amulety chętnie zakładano dzieciom, aby chroniły je przed urokiem, chorobą i generalnie wszelkimi nieszczęściami. Od starożytności do ich wytwarzania wykorzystywano m.in. Koralowiec, który według wierzeń antycznych powstał ze strug krwi spływającej do morza z odciętej głowy Gorgony. A że Gorgona spojrzenie miała zabójcze – koralowiec miał przed takowym spojrzeniem chronić. Wierzono, że „złe oko”, czyli rzucenie uroku na dziecko, może spowodować jego chorobę a nawet śmierć. Dlatego zawieszano koral na szyi dziecka albo wykonywano z niego bransoletkę dla niemowląt. W wiekach średnich takie amulety zyskały dodatkowe znaczenie – dewocyjne: stały się symbolem pasyjnym. Z koralowca wytwarzano również różańce, które pełniły jednocześnie funkcję ozdoby, amuletu i przedmiotu używanego w czasie modlitwy. Magiczna moc ukrywana była zatem pod pozorem przedmiotu dewocyjnego (Świerzowska, 2003, s. 109–161; Krzywobłocka & Krzywobłocka, 1983, s. 55–71).

Talizmany i amulety często były w czarnym kolorze. Dość powszechne było noszenie na szyi azabache, nazywanego czasem czarnym bursztynem. Najczęściej miał formę wisiorka przedstawiającego rączkę ułożoną w geście „figi”, i miał bronić przed wszelkim złem, zwłaszcza przed rzuceniem uroku. Amulety z azabache nosiły nie tylko dzieci, ale i dorośli. Materiał ten był również popularny jako element biżuterii wśród marynarzy. Miał odstraszać morskie demony, a gdy przybierał formę rączki w geście figi – chronił również przed urokiem i zazdrością. Co ciekawe, aby zadziałał, musiał być ofiarowany albo skradziony! (Świerzowska, 2003, s. 162–188; Krzywobłocka & Krzywobłocka, 1983, s. 7–29).

W wiekach średnich amulety zyskały dodatkowe znaczenie – dewocyjne: stały się symbolem pasyjnym. Z koralowca wytwarzano również różańce, które pełniły jednocześnie funkcję ozdoby, amuletu i przedmiotu używanego w czasie modlitwy. Magiczna moc ukrywana była zatem pod pozorem przedmiotu dewocyjnego.

Amulety mogły przyjmować także formę rogu lub szponu, jak na portrecie młodego Zygmunta Wazy. Do stworzenia takiego amuletu używano jubilersko oprawionych rogów, kości, zębów lub pazurów. Możliwa była też forma „zęba”, ale dla odmiany takie amulety wytwarzano z kamieni szlachetnych lub półszlachetnych. Za szczególnie cenny uważano kryształ górski, któremu przypisywano wyjątkowe magiczne właściwości (Heflik, 1989).

Hamsa to amulet popularny zarówno w judaizmie, jak i w islamie; pojawia się także w niektórych kręgach chrześcijańskich. W zależności od religii może się różnić szczegółami zdobienia. *Hamsa*, a właściwie *hamesz*, czyli „pięć”, w judaizmie jest symbolem dłoni Miriam, siostry Mojżesza, i określa się go mianem ręki Miriam. W islamie natomiast ten sam amulet nazywany jest ręką Fatimy, a w chrześcijaństwie – ręką Maryi. I tak właśnie wygląda – jak dłoń mająca zatrzymać zło, które chciałoby nas zaatakować. Często wzbogaca ją motyw Gwiazdy Dawidowej lub hebrajskie słowo *chai* חַי, oznaczające „życie”. *Hamesz* jest też symbolem pięciu ksiąg Tory. Może również oznaczać pięć zmysłów, które mają być ukierunkowane na Ha.szem. Ma chronić przed „złym okiem” oraz zapewniać pokój i błogosławieństwo. Nie bez znaczenia jest, czy dłoń jest skierowana w górę, czy w dół, i czy ma palce rozpostarte, czy też nie. W zależności od układu dłoni chroni i odpiera zło, lub zatrzymuje i pomnaża szczęście i błogosławieństwo (Sabar, 2002, s. 144–147; Schrire, 1966; Unterman, 1994, s. 24).

Miłość do Boga

Biżuteria dewocyjna, o której będzie teraz mowa, jest zjawiskiem pokrewnym amuletom i talizmanom (akceptowanym zresztą w niektórych religiach). Stanowi ona materialne znaki kultu. nawet jeśli nie przypisuje się jej znaczenia magicznego. Biżuteria taka bywa elementem insygniów władzy w strukturach kościelnych czasem też świeckich – na przykład jako element korony królewskiej. Chętnie używana jest również przez osoby świeckie, które pragną podkreślić swoje przekonania religijne. Bywa jednak, że pełni jedynie funkcję ozdobną, stanowiąc element dekoracyjny stroju.

W chrześcijaństwie od wieków, a także współcześnie, powszechną praktyką jest noszenie zawieszek w formie krzyża, którego kształt zależy od Kościoła lub obrządku. Odmienne formy krzyża spotykamy u łacinników, prawosławnych oraz w Kościołach przedchalcedońskich. Podobnie rozpowszechnione jest noszenie medalików i medalionów, popularnych we wszystkich kręgach chrześcijańskich. Charakterystyczne dla nich są motywy pasyjne, maryjne, eucharystyczne lub wyobrażenia świętych. Biżuteria dewocyjna, niezależnie od tego, czy ma formę krzyża, czy medalionu, może być cenna z dwóch powodów. Po pierwsze, medaliki wykonywane są zwykle z drogich metali, albo też kameryzowane lub zdobione emalią. Po drugie, zdarza się też, że w ich wnętrzu ukryte są jakieś relikwie, co podnosi wartość dewocyjną przedmiotu. Do dewocyjnych wytworów jubilerskich zalicza się również różaniec i koronki modlitewne. Wykonywane z najwyższym kunsztem, służą nie tylko do modlitwy, lecz także – przywieszane do pasa – mogą stanowić swoistą ozdobę.

W judaizmie, oprócz wspomnianej hamsy – amuletu, popularne są zawieszki w kształcie Gwiazdy Dawida lub menory. Chyba najpopularniejsza jest Gwiazda Dawida (*Magen Dawid*), nazwana też pieczęcią Salomona. Nie bez powodu motyw

ten znalazł się na fladze Izraela. Jest to heksagram złożony z dwóch nałożonych na siebie trójkątów. Stanowi symbol uzupełniających się przeciwieństw, takich jak pierwiastek żeński i męski, duchowy i materialny, niebo i ziemia itp. Symbol ten nie został jednak w judaizmie przyjęty od razu i bez oporów. Był on bowiem znany już w kulturach innych, niż starożytny Izrael. Mimo to, motyw Gwiazdy Dawida pojawił się w judaizmie już w czasach starożytnych. Jednym z pierwszych zastosowań Magen Dawid jako symbolu społeczności żydowskiej była zatwierdzona w XIV wieku przez króla Czech Karola IV flaga praskich Żydów. Sto lat później podobną flagę otrzymała społeczność Żydów w węgierskiej Budzie. Dopiero jednak w XIX wieku Gwiazda Dawida stała się ogólnie przyjętym symbolem narodu żydowskiego (Scholem, 1971, s. 257–288; Rotter, w druku).

Miłość do ojczyzny

Tradycja noszenia biżuterii patriotycznej w Polsce sięga XVIII wieku. Pierwsze jej przykłady wiązać należy z konfederacją barską. Z tego okresu zachowały się np. pierścionie z ośmiokątnym okiem z krwawnika, na którym widniał napis: „Pro lege et patria” i „Pro fide et Maria”. Były to hasła konfederatów odrzucające dewizę orderu Orła Białego („Pro fide rege et lege”). Biżuteria patriotyczna przybierała wiele form. Zwykle nie były to przedmioty szczególnie kosztowne – ich wartość wyrażała się bardziej w warstwie symbolicznej. Do tej kategorii biżuterii zaliczyć możemy, obok wisiorków, zegarków, kolczyków, bransolet i pierścieni, sygnetów lub obrączek, również klamry do pasków, spinki do mankietów czy odznaki wpinane w klapę. W Polsce popularne były także biało-czerwone kokardy lub rozety.

Tradycja noszenia biżuterii patriotycznej w Polsce sięga XVIII wieku. Pierwsze jej przykłady wiązać należy z konfederacją barską. Z tego okresu zachowały się np. pierścionie z ośmiokątnym okiem z krwawnika, na którym widniał napis: „Pro lege et patria” i „Pro fide et Maria”.

Szczególnym rodzajem biżuterii patriotycznej jest pierścionie lub obrączka. Od starożytności pierścionie uważano za przedmiot szczególny, wręcz magiczny; przypisywano mu właściwości uzdrawiające, ochronne i symboliczne. Zwykle wiązał się z symboliką miłości, wierności i pamięci. Mógł być insygnium władzy, piastowanej godności lub znakiem przynależności rodowej. W biżuterii patriotycznej stawał się odznaką za zasługi dla ojczyzny, znakiem rozpoznawczym dla organizacji spiskowych, a także emblematem narodowym. Stanowił formę upamiętnienia wydarzeń

patriotycznych, rocznic historycznych lub dążeń narodowych. Najczęściej spotykaną formą biżuterii patriotycznej były obrączki oraz pierścienie z godłem Polski albo portretami bohaterów narodowych. Część z nich miała wyryte napisy, takie jak: „Fides manibus”, „Ojczyzna obrońcy swemu”, „Boże wspieraj wiernych Ojczyźnie” „Polska żyje”, „Książę P. Józef Poniatowski”. Dużą grupę stanowiły pierścienie z motywami symbolicznymi. Oprócz wspomnianych wyżej popularnych i czytelnych symboli, pojawiały się na nich także znaki o bardziej ukrytym lub wielowarstwowym znaczeniu. Na sygnetach tajnych związków w XIX wieku wyryte były np. motywy wagi lub oka, ucha i ust, jako swoisty nakaz obserwowania, słuchania i milczenia. Po powstaniu listopadowym modne stały się sygnety z ukrytym schowkiem, w którym umieszczano patriotyczne symbole (godło Polski, postać kosyniera lub jakaś sentencja) (Bigoszevska, 2003; Skoczek, Duda, Bezak, 2011; Gintowt-Dziewałtowska, 1980; Gorzkowski, 1864; Rotter, 2024, s. 230–246).

Podstawowym motywem powtarzającym się w biżuterii patriotycznej były jednak symbole narodowe: orzeł polski i barwy narodowe. Wygląd orła ulegał zmianom w zależności od epoki, przybierając aktualną formę godła Polski lub nawiązując do jego dawnych wersji, zwłaszcza z okresu świetności Rzeczypospolitej. W XIX wieku częstym motywem w biżuterii patriotycznej była tarcza z godłem Polski i Litwy (Orzeł i Pogoń) lub Polski, Litwy i Rusi (Orzeł, Pogoń i Archanioł Michał). Charakterystyczne było także łączenie wizerunku orła z elementami odnoszącymi się do zniewolenia Polski bądź do walki i nadziei na jej wyzwolenie. Przykładem może być orzeł zrywający kajdany lub orzeł w koronie na tle krzyża i gałązki laurowej – symbolizujący sławę, zwycięstwo, wolność, prawdę i pokój. Z treściami narodowyzwolenческими wiązały się również motywy takie jak kajdany i łańcuchy (np. bransolety lub naszyjniki w formie łańcucha), kosa lub postać kosyniera, przywołujące powstanie kościuszkowskie, oraz kotwica – od wieków symbol nadziei na zwycięstwo. Manifestacją patriotycznych przekonań było umieszczanie na biżuterii portretów bohaterów narodowych. Przodował tu oczywiście wizerunek Tadeusza Kościuszki, lecz spotykano także portrety Józefa Poniatowskiego, Jana Dąbrowskiego, Józefa Sowińskiego, Adama Czartoryskiego, Adama Mickiewicza, a nawet króla III Sobieskiego. W późniejszym okresie pojawiały się również wizerunki lub inicjały Józefa Piłsudskiego (Dreścik, 2006, s. 103–106; Dolczewscy, 2003, s. 86–93; Bigoszevska, 2003, s. 10; Rotter, 2023).

Równie popularne w biżuterii patriotycznej było łączenie symboliki narodowej z religijną. Szczególnie często pojawiały się w niej symbole religijne o treści pasyjnej; motyw męczeństwa Chrystusa łączono z ideą umęczonej Polski i cierpiącego narodu. Przykładem tej tendencji może być motyw korony cierniowej – znak cierpienia zarówno Chrystusa, jak i współcierpienia z Nim – oraz motyw liścia palmowego, symbolizującego męczeństwo. Częstym motywem były także symbole mariologiczne i wizerunki Matki Bożej. Głęboko zakorzeniony na ziemiach polskich kult maryjny

sprawił, że wizerunki Matki Boskiej Częstochowskiej lub Ostrobramskiej uważano wręcz za symbole narodowe. Popularne były również przedstawienia odnoszące się do cnót teologicznych – wiary, nadziei i miłości; zwykle ukazywano je w formie krzyża, kotwicy i serca. Takie kompozycje nawiązywały nie tylko do treści religijnych, lecz także do uczuć patriotycznych: nadzieję czy wiarę łączono z oczekiwaniem na odzyskanie niepodległości, a miłość – z uczuciem kierowanym ku ojczyźnie (Chmielewski, 2003, s. 80–84; Okoń, 2003, s. 128–129; Piwocka, 2006, s. 117–128).

Po upadku powstania listopadowego popularna stała się biżuteria zawierająca powstańcze relikwie. Przykładem mogą być krzyże z Olszynki Grochowskiej, wykonane z drewna olchowego i ozdobione delikatnymi okuciami ze złota lub mniej szlachetnego metalu. Najczęściej posiadały napisy wskazujące na ich pochodzenie (np. „z Olszynki – 25 lutego 1831”). Po powstaniu styczniowym elementy biżuterii tego typu najczęściej wykonywali więźniowie polityczni z Cytadeli lub Ołomuńca, a także osoby zesłane na Sybir. Były to krzyżyki z drewna, kości zwierzęcych, a nawet słomy, a także obrączki wykonane z włosów, z napisami: „Pamiętka niewoli” lub „Pamiętka Rewolucji Polskiej 1863”.

Właściwie cała biżuteria patriotyczna nabierała z czasem cech relikwii. Ozdoby tego rodzaju rzadko miały dużą wartość materialną, jednak do dziś stanowią bezcenne pamiątki rodzinne, świadczące o pielęgnowaniu pamięci o przodkach, którzy oddawali swoje siły, pracę, a nawet życie dla dobra Rzeczypospolitej (Bigoszevska, 2003, s. 61, 109; Szuman-Gorczyca, 2006, s. 96–102).

Zakończenie

Czy za pomocą biżuterii można więc opowiadać o miłości? Zdecydowanie – tak. Na przestrzeni wieków biżuteria była istotnym środkiem komunikacji symbolicznej – jak już wspominałam, pełniła funkcję sentymentalną, a niekiedy także magiczną. Człowiek jest przecież istotą symboliczną (*homo symbolicus*); a symbolami wykorzystywanymi w procesie komunikacji kulturowej są również przedmioty, w tym biżuteria. Wpisana w ramy określonego kodu kulturowego, mogła stanowić jasny komunikat, dzięki któremu myśl nadawcy mogła zostać właściwie odczytana przez odbiorcę. Taka funkcja towarzyszyła nam przez kolejne wieki i pozostaje żywa do dziś w większości kultur i religii. Również dzisiaj biżuteria pozostaje nośnikiem znaczeń.

Język symboli jest złożony i niezwykle rozległy. Czytając kulturowe komunikaty, łatwo o nadinterpretację lub błąd, zwłaszcza w odniesieniu do kultur odległych geograficznie lub chronologicznie od naszej. Dlatego właściwe rozumienie symboli wydaje się dziś tak ważne – pozwala lepiej rozumieć tradycję, historię i emocje zakodowane w przedmiotach. To dotyczy również biżuterii, pełniącej – jak starałam się pokazać – ważną rolę w komunikacji kulturowej.

Tematyka związana z symboliką i właściwym rozumieniem kodów kulturowych wydaje się również ważna i potrzebna w kontekście komunikacji kulturowej zapośredniczonej medialnie. Nie zmieniają się nasze uczucia – tylko języki, którymi je wyrażamy. Niezwykle istotną kwestią jest więc właściwe zastosowanie symboliki w mediach – zarówno tradycyjnych, jak i cyfrowych. Dzisiaj biżuteria jest również nośnikiem znaczeń w filmie, w sztuce i reklamie. Pojawia się tam najczęściej jako symbol emocji, pamięci, wiary i lojalności – a więc tych wartości, które od wieków określają ludzką tożsamość. Symbolika biżuterii – na przykład wykorzystanej w filmie jako znak miłości łączącej bohaterów – może uzupełniać przekaz dzieła. Dzieje się tak wówczas, gdy bohater filmu nosi medalik z symbolami patriotycznymi, wisiorok określający wyznanie, obrączkę lub pierścionek zaręczynowy. Zdarza się również, że biżuteria pełni główną rolę w komunikacji wizualnej – na przykład wtedy, gdy produkcja ma charakter popularnonaukowy czy edukacyjny. W obu tych przypadkach biżuteria może stać się ważnym komunikatem. W pierwszym – wzmacnia przekaz filmu czy reklamy, subtelnie uzupełniając znaczenie dialogów czy fabuły. W drugim – pozwala na głębsze zrozumienie kultur, tradycji, religii i historii.

W wielu produkcjach filmowych i telewizyjnych sceny wykorzystujące symbolikę biżuterii stały się kultowe. Analogiczna sytuacja ma miejsce w kampaniach reklamowych. Nie bez powodu w znanej kampanii reklamowej „Zakochaj się Małopolsce” wykorzystano obrazy biżuterii. Znaczenie symboliczne biżuterii w sztukach wizualnych i mediach wydaje się być ciekawym tematem do dalszych badań i analizy, co może stać się przyczynkiem nie tylko do szerokich opracowań naukowych, lecz także doskonałym materiałem dla branż medialnych i marketingowych, w produkcjach telewizyjnych i filmowych, a nawet w reklamach czy projektach marketingowych, mających na celu na przykład pozycjonowanie produktu.

Warto zerkać z uwagą na to co ktoś ma wpięte do klapy marynarki lub zawieszzone na bransoletce lub łańcuszku. To często ważne informacje o właścicielu, które sam chce przecież publicznie przekazać. To czasem są manifestacje uczuć – tych do Najwyższego, Ojczyzny lub zwyczajnie – do osób które kochamy i przez które jesteśmy kochani ...

Bibliografia

- Bigoszevska, W. (2003). *Polska biżuteria patriotyczna*. Warszawa: Comandor.
- Borowska, S. (2020). *Ślub pod chupą. Jak wychodząc za mąż zostałam Żydówką*. Bielsko-Biała: Pascal.
- Chmielewski, S. (2003). *Polska biżuteria patriotyczna i problem komunikacji interpersonalnej*. W: K. Kluczwajd (red.), *Biżuteria w Polsce. Amulet, znak, klejnot* (s. 45–63). Toruń: Toruńska Oficyna Wydawnicza.
- Chruszczyńska, J. (1995). *Pasy kontuszkowe z polskich manufaktur i pracowni w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie*. Warszawa.

- Dolczewscy, B. i Z. (2003). „Oblubienica Ojczyzny”, czyli patriotyczna biżuteria Działyńskich. W: K. Kluczwajd (red.), *Biżuteria w Polsce. Amulet, znak, klejnot* (s. 86–93). Toruń: Toruńska Oficyna Wydawnicza.
- Dreścik, J.J. (2006). „Od zwątpiałości do najpiękniejszej otuchy”. Pamiątki żałoby narodowej z 1809 roku. W: K. Kluczwajd (red.), *Treści – teksty – przesłania. Biżuteria w Polsce* (s. 103–106). Toruń: Toruńska Oficyna Wydawnicza.
- Etruskie wyroby ze złota* (1962). W: *Sztuka złotnicza starożytnej Italii*. Warszawa.
- Gintowt-Dziewałtowska, L. (1980). *Polska biżuteria patriotyczna*. Warszawa.
- Gorzkowski, M. (1864). *Cymeliarchium. Historyczne poszukiwania nad znaczeniem obrączki i pierścionka*. Kijów.
- Heflik, W. (1989). *Kamienie ozdobne polskie*. Warszawa: Wydawnictwo Geologiczne.
- Kohler, K, Eisenstein, J.D. (1905). Sargenes (called also Kittel). W: I. Singer (red.), *The Jewish Encyclopedia* (t. 11, s. 62–63). New York.
- Kowalska-Glikman, S. (1977). Małżeństwa mieszane w Królestwie Polskim. Problem asymilacji i integracji społecznej. *Kwartalnik Historyczny*, 84(2), 312–331.
- Krzywobłocka, B. & Krzywobłocka, R. (1979). *Magia klejnotów*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Krzywobłocka, B. & Krzywobłocka, R. (1983). *Tajemnice klejnotów*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Letkiewicz, E. (2011). *Klejnoty w osiemnastowiecznej Polsce*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Nowicki, D., Piwocka, M. & Grychowski, M. (2011). *Klejnoty w dawnej Polsce*. Warszawa.
- Okoń, W. (2003). Polska biżuteria patriotyczna. W: M. Derwich (red.), *Pod zaborami 1795–1914* (s. 128–129). Warszawa – Wrocław: Horyzont.
- Piwocka, E. (2006). Zbiór biżuterii patriotycznej Muzeum Historycznego m. st. Warszawy. Problemy datowania i atrybucji. W: K. Kluczwajd (red.), *Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce. Biżuteria w Polsce* (s. 117–128). Toruń: Toruńska Oficyna Wydawnicza.
- Piwocka, M. (2006). „Pour mon souvenir”. Gemma z Marsem i Minerwą w Skarbcu Koronnym na Wawelu. W: *Praxis atque theoria. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Małkiewiczowi* (s. 299–309). Kraków: Oficyna Wydawnicza Text.
- Rotter, L. (2011). Alegorie i personifikacje jako sposób ukazania złożoności natury człowieka. Miłość (fragment większej całości). W: J. Marecki & L. Rotter (red.), *Symbol – znak – przesłanie. Symbolika człowieka* (s. 97–112). Kraków: Wydawnictwo AVALON.
- Rotter, L. (2014). Symbolika i przemiany stroju nowożeńców w kulturze polskiej. W: J. Marecki & L. Rotter (red.), *Symbol, znak, rytuał. Od narodzin do śmierci* (s. 111–126). Kraków: Wydawnictwo AVALON.
- Rotter, L. (2023). *Z wieszaka historii. Ubiór jako element kodu kulturowego*. Kraków: Wydawnictwo AVALON.
- Rotter, L. (2024). “Unkempt attire does not befit us”: How Polish identity was demonstrated through clothing. *Trimarium*, 1(5), 230–246.
- Rotter, L. (w druku). *Razem przez wieki. Szalom alejchem*. Kraków: Wydawnictwo AVALON.
- Sabar, S. (2002). The Judaization of the Khamsa. W: N. Behrouzi (red.), *The Hand of Fortune: Khamsas from the Gross Family Collection and the Eretz Israel Museum Collection* (s. 144–147). Tel Aviv.
- Scarisbrick, D. (2007). *Rings. Jewelry of Power, Love and Loyalty*. London.
- Scholem, G. (1971). The Star of David. History of a symbol. W: G. Scholem, *The Messianic Idea in Judaism and Other Essays on Jewish Spirituality* (s. 257–288). New York.
- Schrire, T. (1966). *Hebrew Amulets: Their Decipherment and Interpretation*. London.
- Straszewska, A. (2010). Na ślubnym kobiercu. Symboliczne znaczenie i rola ubiorów państwa młodych w staropolskich obrzędach weselnych. *Studia Wilanowskie*, 17, 139–156.

- Szuman-Gorczyca, M. (2006). Włosy jako materiał do wyrobu biżuterii i pamiątek sentymentalnych. W: K. Kluczwajd (red.), *Treści – teksty – przesłania. Biżuteria w Polsce* (s. 96–102). Toruń: Toruńska Oficyna Wydawnicza.
- Szwarcman-Czarnota, B. (2007). Ważniejsze akcesoria żydowskie. W: *Kalendarz Żydowski. Almanach 2007–2008* (s. 67–71). Warszawa.
- Świerzowska, A. (1999). *Perła w kulturze i religiach świata*. Kraków: PAN.
- Świerzowska, A. (2003). *Bursztyn, koral, gagat. Symbolika religijna i magiczna*. Kraków: Nomos.
- Unterman, A. (1994). *Encyklopedia tradycji i legend żydowskich*. Warszawa.
- Vries, de S.P. (2008). *Obrzędy i symbole Żydów*. Kraków: WAM.
- Wrześniak, M. (2025). Serce „przemawia” – o symbolicznym znaczeniach dekoracyjnego motywu. W: M. Wrześniak & N. Mojżyn (red.), *Serce nie służy?! (t. X, s. 199–222)*. Warszawa.
- Żebrowski, R. (2003). Kiteł. W: Z. Borzymowska & R. Żebrowski (red.), *Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie* (t. 1, s. 782). Warszawa.
- Krzywobłocka, B., Krzywobłocka, R. (1979). *Magia klejnotów*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Krzywobłocka, B., Krzywobłocka, R. (1983). *Tajemnice klejnotów*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Letkiewicz, E. (2011). *Klejnoty w osiemnastowiecznej Polsce*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Nowicki, D., Piwocka, M., Grychowski, M. (2011). *Klejnoty w dawnej Polsce*. Warszawa.
- Okoń, W. (2003). Polska biżuteria patriotyczna. W: *Pod zaborami 1795–1914*, red. M. Derwich. Warszawa – Wrocław: Horyzont.
- Piwocka, E. (2006). Zbiór biżuterii patriotycznej Muzeum Historycznego m. st. Warszawy. Problemy datowania i atrybucji. W: *Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce. Biżuteria w Polsce*, red. K. Kluczwajd. Toruń.
- Piwocka, M. (2006). „Pour mon souvenir”. Gemma z Marsem i Minerwą w Skarbcu Koronnym na Wawelu. W: *Praxis atque theoria. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Małkiewiczowi*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Text”.
- Skoczek, T., Duda, K., Bezak P. red. (2011). *Polska biżuteria patriotyczna*. Warszawa.
- Rotter, L. (2023). *Z wieszaka historii. Ubiór jako element kodu kulturowego*. Kraków: Wydawnictwo AVALON.
- Rotter, L. (książka przyjęta do druku). *Razem przez wieki. Szalom alejchem*, Kraków: Wydawnictwo AVALON.
- Rotter, L. (2024) “Unkempt Attire Does Not Befit Us” How Polish Identity Was Demonstrated Through Clothing. “Trimarium”, vol. 1 No. 5.
- Rotter, L. (2011). Alegorie i personifikacje jako sposób ukazania złożoności natury człowieka. Miłość (fragment większej całości). W: *Symbol – znak – przesłanie. Symbolika człowieka*, red. J. Marecki, L. Rotter. Kraków: Wydawnictwo AVALON.
- Rotter, L. (2014). Symbolika i przemiany stroju nowożeńców w kulturze polskiej. W: *Symbol znak rytuał. Od narodzin do śmierci*, red. J. Marecki, L. Rotter. Kraków: Wydawnictwo AVALON.
- Sabar, S. (2002). The Judaization of the Khamsa. W: *The Hand of Fortune: Khamsas from the Gross Family Collection and the Eretz Israel Museum Collection*, red. N. Behrouzi. Tel Aviv.
- Scarlsbrick, D. (2007). *Rings. Jewelry of Power, Love and Loyalty*. London.
- Scholem, G. (1971). The Star of David . History of a Symbol. W: Scholem G., *The Messianic Idea in Judaism and Other Essays on Jewish Spirituality*. New York.
- Schrire, T. (1966). *Hebrew Amulets: Their Decipherment and Interpretation*. London.
- Straszewska, A. (2010). Na ślubnym kobiercu Symboliczne znaczenie i rola ubiorów państwa młodych w staropolskich obrzędach weselnych. „Studia Wilanowskie”, t. 17.

- Szuman- Gorczyca, M. (2006). Włosy jako materiał do wyrobu biżuterii i pamiątek sentymentalnych. W: *Treści – teksty przesłania. Biżuteria w Polsce*, red. K. Kluczwajd. Toruń.
- Szwareman-Czarnota, B. (2007). Ważniejsze akcesoria żydowskie. W: *Kalendarz Żydowski. Almanach 2007–2008*. Warszawa.
- Świerzowska, A. (1999). *Perła w kulturze i religiach świata*. Kraków: PAN.
- Świerzowska, A. (2003). *Bursztyn, koral, gagat, symbolika religijna i magiczna*. Kraków: Nomos.
- Unterman, A. (1994). *Encyklopedia tradycji i legend żydowskich*. Warszawa.
- Vries, de S.P. (2008). *Obrzędy i symbole Żydów*. Kraków: WAM.
- Wrześniak, M. (2025). Serce „przemawia” – o symbolicznym znaczeniach dekoracyjnego (?) motywu. W: *Serce nie sługa?!*, red. M. Wrześniak, N. Mojżyn, seria: *Rzeczy Piękne*, t. X. Warszawa.
- Żebrowski, R. (2003). Kiteł. W: *Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie*, red. Z. Borzymowska, R. Żebrowski, t. 1. Warszawa.

Lucyna Maria Rotter – dr hab. prof. UPJPiI, semiolog kultury, kostiumolog, historyk. Zajmuje się dziedzictwem materialnym i niematerialnym ze szczególnym uwzględnieniem symboliki w kulturze europejskiej. Prowadzi także badania z zakresu kostiumologii i symboliki stroju. Autorka 16 monografii, 20 książek pod redakcją oraz blisko 100 artykułów. Wygłosiła ponad 130 referatów. Autorka scenariuszy i prowadząca m.in. cykl programów m.in. „Z wieszaka historii” zrealizowanego dla TVP Historia. Zast. Przew. kapituły Nagrody Odys i Certyfikatu Penelopa. Członek Polskiej Komisji Akredytacyjnej, członek Polskiej Akademii Nauk. Powołanie przez MNiSW w skład Zesp. d.s. projektów w ramach „Wsparcie dla czasopism naukowych”; w 2019 powołana do Komisji Ewaluacji Nauki przy MNiSW. Laureatka Nagrody Ministra NiSW – Indywidualna I stopnia za osiągnięcia naukowe. Reprezentuje dyscyplinę historia oraz nauki o kulturze i religii. E-mail: rotter.lucyna@upjp2.edu.pl www: <http://lucynarotter.com.pl/>